

Теодора Д. БОЈОВИЋ КРАСИЋ\*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

## ИЗМЕЂУ РЕЧИ И КАМЕНА: ПРЕДСТАВЕ ХРАМОВА У ПУТОПИСИМА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА КРОЗ ПРИЗМУ КОНСТИТУИСАЊА СВЕТОГ ПРОСТОРА\*\*

*Апстракт:* Ходочаснички путописи Григорија Божовића сведоче о широком рецепцијском домету. У овом раду истраживање ће бити усмерено ка компаративном разматрању књижевних и естетичких стратегија представљања храмова и конституисања сакралног простора у интердисциплинарном оквиру историје уметности, естетике и науке о књижевности. Грађа је ексцерпирана из већег броја путописа садржаних у књизи *На хаџилуку*, са посебним освртом на путописе „Кичевска пречиста” и „Покрај лабудове песме Рада Неимара”, који се издавају као најрепрезентативнији примери постављеног проблема. Теорија простора биће успостављена као интегративни теоријски оквир који повезује поставке историје уметности и науке о књижевности. Поетика сакралног простора омогућиће сагледавање храмова у Божовићевим путописима у двострукој перспективи: као уметничко-архитектонске објекте и као књижевне представе. Функционални описи храмова и духовно-симболичка димензија издвојених путописно-репортерских записа биће анализирани у њиховом међусобном односу, кроз призму конституисања светог простора, у оквиру хијеротопијског и хијерофанијског приступа.

*Кључне речи:* теорија простора, књижевност, историја уметности, естетика, Григорије Божовић, хијерофанија, хијеротопија.

### ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ПОТЕНЦИЈАЛ ХОДОЧАСНИЧКИХ ПУТОПИСА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

Путописна проза Григорија Божовића,<sup>1</sup> она која бележи пишчева ходочасничка путовања, озбиљно је сведочанство једног времена. Међутим, није у питању само значајан прилог књижевности 20. века, већ је реч о знатно ширем научном и културном домету. У научној литератури указано је на то да Божовићеви путописи

\* ORCID 0009-0000-2793-0580, teodora.bojovic.krasic@iskp.ac.rs

\*\* Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

1 Иако дуго очекивано и коначно интересовање за овог великог српског књижевника међу истраживачима јесте присутно од краја 20. века све до данас, те шири научна и читалачка публика бива упозната са ликом и делом овог колашинског писца, прилажемо неколико редова о рођењу Григорија Божовића и о његовој путописној прози. До скоро се сматрало да је Григорије Божовић рођен 15. фебруара 1880. године, ипак, новија истраживања показују да је Божовић рођен истог дана када је и погубљен – на дан Свештеномученика Игњатија Антиохијског, 2. јануара.

могу бити и значајан извор етнографских, лингвистичких, али и лингвокултуролошких података.<sup>2</sup> Књижевни текстови овог аутора представљају релевантан извор истраживања не само у оквирима науке о књижевности већ и лингвистике, као и историјских, естетичких и историјско-уметничких дисциплина. С обзиром на то да ходочаснички путописи пружају, на различитим нивоима, представе бројних цркава и манастира, великих духовних средишта и кључне тачке српске сакралне топографије, имају, такође, и значајну улогу у реконструкцији прошлости, али и разумевању естетике историје уметности. Ходочасничке путописе можемо окарактерисати на различите начине, ипак, у свим текстовима јавља се скуп заједничких одлика. Наиме, путописи сажимају репортажне, документарне и дескриптивне начине приповедања, чиме се остварује и информативна, али и визуелизујућа функција текста. У Божовићевим ходочасничким приказима наведена тврђа манифестује се његовим реалистичким и детаљно разрађеним описима спољашности и унутрашњости манастира, приказима живописа и фресака, дочаравањем изгледа иконостаса, чак и дескрипцијом зидина и трема цркава. Штавише, Божовић често пружа увид чак и у економију и властелинство манастира (нпр. Манастир Драча у путопису *Млајшишумина задужбина*, манастири Раваница и Манасија у путопису *Царске задужбине*).

Експлицитно пише о архитектури, стилској и конструктивној традицији (моравска архитектура Раванице, романски стил Манастира Морача, и дебарска архитектура Манастира Пречисте). Често разрађује најситније појединости и темељно описује украсне елементе на вратима, као и и сачуване реликвије (Манастир Пива, путопис *Задужбина Мехмеда Соколовића*). Имајући у виду поменуто, ходочаснички текстови колашинског књижевника јесу и сведочанстава о очуваности архитектонских целина у време настанка путописа.<sup>3</sup> Ипак, оно што је неизоставна карактеристика

---

Датум који се у литератури помињао (15. 2) је заправо датум његовог крштења и уписа у црквене књиге (види: Бојовић 2021); Божовић је рођен у селу Придворица код данашњег Зубиног Потока у Ибарском (Старом) Колашину и једини је мушки потомак протојереја и колашинског кнеза Вукајла и његове жене Стојане [...] (Јетовић 1996: 15); Божовићева путописна проза настала је од почетка 1925. године до првих месеци 1941. године и чини је више од четири стотине путописних наслова [...] (Јетовић 1996: 10); Велики значај (посебно за постављен истраживачки проблем у нашем раду), имају његови путописи са многобројних ходочашћа, који постају својеврстан заштитни знак овог писца: „Двадесети век је снажно обновио интересовање код српских писаца за православне храмове. Без премца у томе је свакако Григорије Божовић, до данашњих дана, непревазиђени ходочасник. Школујући се и радећи у Старој Србији, као и обављајући бројне националне послове, он је био у прилици да посети древне цркве и манастире, да се сретне са плејадом свештеника и монаха, да упозна чувене архијереје, да некима буде сарадник, да им се диви и да их поштује” (Бојовић 2016: 9).

- 2 Види: Бојовић 2006; Драгиша Бојовић. „Елементи свештеног језика у прози Григорија Божовића”. *Језик и стил Григорија Божовића*: зборник са научног скупа одржаног 16. и 17. фебруара 2005. године у Косовској Митровици и Зубином Потоку. Ур. Драгиша Бојовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет; Зубин Поток: Стари Колашин, 93–99; Бојовић 2018: Јована Бојовић. „Семантички аспекти топонима у књижевном тексту Григорија Божовића”. *Византијско-словенска членија 1*. Ниш: Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу; Међународни центар за православне студије; Центар за црквене студије, 421–433; Бојовић 2020: Јована Бојовић. „Лингвистичка запажања Григорија Божовића”. *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, књ. 68, св. 1, 169–185.
- 3 „Божовића највише занима историја манастира, али и њихова архитектура и сликарство, тешко читљиви натписи, остаци библиотека, археолошки налази, начин и методе обнове. Он се диви

његовог целокупног књижевног рада (Божовићеве поетике у целини), а запажа се и у путописном корпусу, јесте присуство националних елемената. Наиме, Божовић у путописима не одваја национално од духовног, те је њихова синтеза свеприсутна. Код њега је духовно и свето често у служби одбране националног и народног: зато пише да је манастир одиграо значајну улогу у прошлости нашег народа (Света Тројица); Манастир Морачу карактерише као културно, политичко и национално средиште, пише о два некада четничка манастира (Манастир Слепча и Манастир Зрза) и апострофира велику четничку погибију у цркви у Пасјану. Национално у представама духовних средишта у путописима Григорија Божовића везује се и кроз алузије на ктиторе (у глорификаторском тону) (Бела црква у Брезови на реци Грабовици) или за описе портрета одређене лозе (*Једна је Псача*), у оба случаја – у питању су Немањићи као значајни део националног наслеђа у средњем веку.<sup>4</sup>

Јасно нам је, кроз преглед основних карактеристика и начина обликовања ходочасничких путописа у уводном делу рада, да Божовић цркве и манастире, односно духовна средишта описује и на функционалан начин као архитектонске грађевине. Гледано кроз све претходно уочене аспекте, закључујемо да Божовићева запажања допуњују историографску и архитектонску грађу. Његови путописни записи могу се ишчитавати и тумачити у дијалогу са резултатима историје црквене архитектуре.

Божовићев наратив одликује се присуством духовног и симболичког доживљаја простора, који превазилази искључиво функционално и материјално представљање. У опису сакралних објеката, насталом из ходочасничког искуства, аутор комбинује више перспектива. Као писац и уметник, он опису храмова придаје и књижевна, односно уметничко-симболичка значења. Стога се путописна књижевност Григорија Божовића, посебно текстови посвећени храмовима и духовницима, може анализирати и у оквирима историје уметности и теорије простора, дисциплина које повезују архитектонски објекат и његову књижевну репрезентацију.<sup>5</sup>

Поред тога што пружа верну дескрипцију архитектонских и ликовних детаља, наглашава и свој духовни утисак, а описи су некада пропраћени књижевним симболима и метафорама. Зато његови путописи пружају могућност тумачења и ишчитивања кроз методе књижевне анализе (са нагласком на функцију простора) и методе историје уметности (иконографија, стил, функција простора); дакле, закључујемо да је заједнички чинилац функција простора, односно – функција сакралног простора. Ходочаснички путописи јесу, сами по себи, у служби светости. У питању је

---

и старим и новим мајсторима. Узвишени су му градитељи и Раде Неимар (XV век, у Љубостињи) и архимандрит Никон Лазаревић (XX век, у Каленићу). Нико тако надахнуто није писао о градитељу Љубостиње. То слово Григоријево може се поредити још само са његовим надахнутом речју о Његошу. Нико, осим Григорија Божовића, тако надахнуто овог неимара није видео као пророка и песника” (Бојовић 2017: 6).

4 Српски светитељи виђени су и као национални хероји, те су управо ови култови и њихово ликовно прослављање допринели преплитању верског и националног идентитета, односно „национализовању вере” и „сакрализовању нације” (Женарју Рајовић 2016: 173).

5 Будући да свој приступ у овом раду заснивамо на својеврсној симбиози историје уметности и науке о књижевности, значајно је упутити и на сведочанство сусрета књижевника Григорија Божовића и руског историчара уметности и универзитетског професора Николаја Л. Окуњева. Наиме, у путопису *Данашина Сивуденица* Божовић ће описати свој разговор са Окуњевим испред Манастира Студеница (види: Божовић 2016: 58).

путовање ка светињи, било да се ради о цркви, манастиру, гробу, реликвији или месту чуда. У овом случају, крајњу тачку у његовим записима – храмове – посматрамо двојако: као књижевне представе, али и као уметничко-архитектонске објекте. Са једне стране, постоји наративна, поетско-духовна интерпретација, а са друге стране, материјална и визуелна основа ту интерпретацију чине опипљивом. Божовићева путописна сведочанства нам показују да одређене представе духовних средишта могу да се посматрају и кроз контекст поетике простора у књижевности и поетике сакралног простора, а поетика светог простора у себи обједињује, као што смо већ истакли, више дисциплина и приступа.

### КОНСТИТУИСАЊЕ СВЕТОГ ПРОСТОРА У РАЗМАТРАНИМ ПУТОПИСИМА КРОЗ РАЗЛИЧИТЕ ИНТЕРПРЕТАТИВНЕ ПРИСТУПЕ

У наставку рада покушаћемо да пружимо анализу представљања сакралне архитектуре простора у књижевности и историји уметности, а све кроз призму светости, односно хијерофанијског и хијеротопијског приступа (кроз конкретна дела Григорија Божовића). Дакле, када је реч о стварању светог простора, највише ћемо се ослањати на поменуте концепте које су креирали Мирча Елијаде и Алексеј Лидов.

Наиме, за сам чин манифестације Светога Елијаде предлаже термин *хијерофанија*, који, најједноставније речено, подразумева да се нешто свето показује (2003: 68–69). Он је дефинише на следећи начин:

Од најједноставније хијерофаније: на пример, испољавање светога у ма ком предмету, камену или дрвету, до највише хијерофаније, која је за хришћанина инкарнација Бога у Исусу Христу, нема прекида. То је увек исти мистериозни чин: манифестација нечег сасвим другог, неке реалности која не припада нашем свету, у предметима који чине саставни део нашег природног и профаног света (2003: 69).

Овакав трансцендентни и метафизички приказ светог места налазимо у језичком изразу Григорија Божовића. У његовом опису изгледа Манастира Пречисте (путопис *Кичевска Пречистија*), испољава се узвишено и свето: „Човек има да се задиви највише том слагању камена на камен. То није било зидање, но вез, но златарево гранање сребра, то је било не зидање, но једно певање, права песма. Она побожна, рисјански мекана, узвишена и надахнута [...]” (2016: 236). У богонадахнућу се испољава свето, јер оно долази, како сама реч каже – од нечега узвишеног, што не припада овоземаљском свету. Манифестација светога, посредством богонадахнућа, достиже савршенство. То и у наставку *Кичевске Пречистије* потврђује Божовић: „Одиста, ни у једну нашу новију грађевину црквену није уложено оволико надахнућа и правога српско-рекалијскога прохтева да она буде савршена” (2016: 237). Синтеза богонадахнућа, духовног и националног нагона, сажима се у бићу Рада Неимара, који се, у свом доприносу конституисања светог места, како пише Божовић – снажно распевао: „јер то је била не само његова последња песма, него и дело које је затварало немањићко задужбинарство, немањићко православно усрђе” (2016: 91). Један од најлепших описа богонадахнутог дела, најчистијег процеса

утемељења светог места, управо је на страницама путописа *Покрај лабудове њесме Рада Неимара*, кога писац идентификује и са песником и са пророком:<sup>6</sup>

Да ту цркву изваја, да је окити и украси, да је оплете и поткити чипкама у пешчару, како ниједно друго длето ни дубач српски нису могли дотле постићи. Јер су ове црквене стране и све њене висине не слагани камен и опека у две боје, но вез занетога и даровитога лазаропољског шанца, чипка млетачка, само не у каквом чувеном мрамору, но обичном левачком жућкастом пешчару (2016: 92).

Са друге стране, општи концепт сакралног простора навео је научну јавност да иде ка појединачним схватањима, као допринос што бољем разумевању компактности светог места. Тако је настао концепт хијеротопије. Зачетник овог концепта, Лидов, дефинише хијеротопију на следећи начин: „Хијеротопија је стварање светих простора посматрано као нарочит облик креативности, као и поље историјског проучавања које открива и анализира нарочите примере такве креативности” (2015: 62). Лидов истиче да је хијеротопија као такав вид делатности дубоко укорењена у природи човека, који у процесу самоосмишљавања себе као духовног бића најпре стихично, а затим свесно осмишљено, обликује конкретна сакрална окружења у својој свести и у стварности (2009: 10). Ово је јако битно, јер Григорија Божовића, као човека и књижевника, морамо посматрати на тај начин, нарочито ако имамо у виду читав његов књижевни корпус. Божовић јесте „духовно биће” (велики ходочасник), а његови путописи јесу израз духовног нагона у његовом бићу.<sup>7</sup>

Као најопштији појам, сакрални простор односи се на сваки религиозно означен простор. Организација конкретних светих простора пак подразумевала је и присуство одређених елемената који су имали улогу у неком духовно-обредном простору.<sup>8</sup> У својим путописима Божовић често има у виду да пуноћа просторне целине обухвата не само опис спољашности грађевине већ и опис фресака, икона и реликвија имајући у виду њихове религијске функције.

Оба приступа, и хијерофанија, и хијеротопија, подразумевају свето као (све) присутно. Оно се сажима и у следећем Божовићевом одломку:

Као ћутке слажу ти неимари камен на камен, мере, дотерују, погледају се међусобно, па кад се мало поудаље да сагледају урађено, исправе се дабогме, па озбиљно и некако необично крепко, климну главом у души:

Ете, жив је Господ и жива је наша вера! (2016: 237)

Ово је прави пример целокупног концепта изградње светог простора и објављивања светог. Дакле, оба концепта претпостављају присуство Божје, а то чудотворност овог описаног светог места пружа душама људи. Чак и у одсуству овако експлицитног

6 „А он, песник и пророк, забринут и остављен, загнурио се у своје Богом дане дубине да с белим образом отпева лабудову песму, и своју и српског неимарства” (2016: 92).

7 „У томе се он уздигао изнад свих српских писаца. Нико од њих није ушао у више православних храмова и оставио писано сведочанство о томе, ничија рука није узела благослов од више духовника, ниједан од српских писаца није оставио толики број књижевних портрета (у причама и путописима) свештеника и монаха” (Бојовић 2017: 5-6).

8 „Са становништа естетике, сакрализација храмовног простора преноси се и на целокупни инвентар храма” (Лазих 1997: 160).

манифестовања присуства Божјег, из целог дела описа ишчитава се трансцендентна атмосфера, видно другачија него у осталим путописима. Са друге стране, а када је реч о путопису *Кичевска Пречистѝа*, сама светост апострофира се чињеницом да овај Манастир Божовић сврстава у ред највећег духовног центра – Јерусалима:

Ко не може у Јерусалим – тај заређа од Хиландара до Пећке патријаршије. Но, тај свештени поход и пут није могао бити потпун ако се не би посетила и Пречиста, нити би такав хаџија могао бити нејексик хаџија: - и Пречиста је, према томе, била део оне чудне и дивне српске ђабе с ове стране мора! (2016: 234–235)

Свуда Божовић лоцира цркве и манастире у реалном простору, документаристички, али нигде на начин као у путописима *Кичевска Пречистѝа* и *Покрај лабудове ѝесме Рада Неимара*. Саму локацију Манастира Пречиста Божовић приказује (и симболично) као посебно и свето место. Простор, према тумчењу Јурија Михајловича Лотмана, представља важан сегмент у разумевању књижевне стварности. Лотман пише о разним супротностима – небо: земља, горе: доле, светлост: тама... (1976). Не случајно, сам Манастир Пречиста се налази високо у гори, горе у брдима: „На два часа хода јужно од Кичева, горе у брдима, високо изнад Велике, у сломној и густој гори налази се тај манастир” (2016: 235). Исту просторну поставку примећујемо у опису локације цркве Рада Неимара, *више вајане но зидане*, која се „снажно опрла о заравњено основиште зазеледеле и чисте порте и извила се између седам купастих брда у висине као девичански пркос” (2016: 91). У питању је мотив узвишења као просторне блискости небу, дакле нечему што је, само по себи, трансцендентни и свети простор. Ту близину светом простору неба Божовић експлицитно наглашава у оба путописа: „Планинска свежина, свечана усамљеност, *близостѝ небу* као ретко где” (*Кичевска пречистѝа*, 2016: 235; курзивно истакла Т. Б. К.); „Целокупан утисак ових споменика недовољно нагони човека да му све ово прође кроз главу: ни више урешавања, ни *јачеѝ замаха к небу* другде, ни шареније раскоши, а опет, и кад се не би знало кад се подизало, осетио би се дах лабудове песме, осетила туга и за деспотовином и за неимарем... снажним пророком и дивним сањалом уметником...” (*Покрај лабудове ѝесме Рада Неимара*, 2016: 91; курзивно истакла Т. Б. К.).

У свом личном духовном доживљају и ходочасничким утисцима (које заправо ретко кад експлицитно изражава), само место, Манастир Пречиста, карактерише светим: „Нешто што се ретко виђа, свето и тајанствено, што проста човека нагони да осети светињу, а просвећена да види како су ове установе имале великога смисла и могле играти велике улоге: да таласају народне громаде и владају њиховим душама” (2016: 236).

Са друге стране, већ смо назначили да путописац често не одваја свето од националног, а исто тако свето перцепира као страдалничко. Ходочаснички опис цркве у Пасјану, у путопису *Задужбина Бејаз-хануме*, подразумева сагледавање овог објекта као свеог места, али уједно и места страдања. Но, ипак, једно не искључује друго. Десила се велика четничка погибија и страдање у самом селу, цркви и око ње. Подсетник великог страдања јесу „братске могиле изгинулих четника”, које се налазе у порти цркве. У овом случају, страдање доприноси светости самог места. Објекат се

сагледава кроз његову сакралну функцију и мученичку историју. Божовић наставља са страдалничком нарацијом и описима у читавом концепту ентеријера и екстеријера цркве, почевши од гробова и гробница пострадалим четницима, преко „мрке и црне” спољашности, па до описа живописа што чини особени опис светог места.

Даље, у конституисању светог простора од изузетног значаја је однос писац–читалац. Пре свега, неопходно је упутити на њихово заједничко духовно и религиозно искуство (а када је реч о манифестовању светог). С тим у вези, упућујемо на Елијадеову поставку да предмет, манифестујући свето и када постаје нешто друго, он не престаје да буде оно што јесте:

Свети камен остаје камен; привидно (тачније: са профаног гледишта) ништа га не разликује од осталог камења. За оне којима се неки камен указује светим, његова непосредна стварност се преобратила, напротив, у натприродну. Другим речима, за оне који имају религиозно искуство целокупна Природа је погодна да се укаже као космичка сакралност. Космос у својој укупности може да постане хијерофанија (2003: 69–70).

Божовићев читалац, који поседује описано религијско искуство, у свети простор улази као активни субјект: својим културним памћењем (и наслеђем), литургијским искуством, (у овом конкретном случају и националним бићем), симболичким компетенцијама допуњује, доживљава и у извесној мери учествује у стварању светог простора у тексту. Са тим у вези, стварање сакралних простора је особени вид стваралачке делатности, а Божовићеве путописе можемо да окарактеришемо као рекреирање сакралних простора особеним сведочанствима. Читалац ходочасничких путописа Григорија Божовића може да заузме исту улогу као гледалац у хијеротопијској поставци. Текст гради свој просторни образ који се пресликава, односно идентификује се са физичким простором. Хијеротопијски принцип учења гледаоца унутар светог простора може се доследно применити и на књижевни текст. Опис светог места у путописима функционише као вербални просторни образ: читалац је уведен у тај образ и својим памћењем, духовним искуством и предзнањем активно учествује у њему. Ако не својим духовним познањем, онда познањем аутора који текст пише.<sup>9</sup> То се, рецимо, дешава у тренуцима када Божовић на изузетно детаљан начин описује фреске и иконе унутар цркава и манастира. Како наглашава Женарју Рајовић, иконе имају важну улогу у комуникацији верника са трансцендентним (2017: 128), а то се транспонује и на сам Божовићев текст захваљујући искуству самог читаоца. Дакле, у ишчитавању текста, сам простор (храмова), чији саставни део јесу фреске и иконе, у духовној симбиози односа простор – верник, постаје свети простор. У томе, такође, лежи објашњење духовног и симболичног доживљаја путописа Григорија Божовића.

Уопште, обједињујући све претходно истакнуте правце тумачења светог простора, наглашавамо да је сам простор цркава и манастира специфичан простор и даје могућност трансцендирања. Управо то налазимо и у византијском поимању

9 На пример, као што се у хијеротопији свето место гради светлошћу, звуком, мирисом и гестом, тако књижевни текст исте елементе транспонује у језичке обрасце, стварајући ефекат присуства и саучествовања.

храма, где се храм, такође, посматра симболично и као космички простор, који, како истиче Бичков, укида границе небеског и земаљског. Храм је посматран као посредник двеју сфера: „Сам храм, одакле потиче богослужење, његову архитектуру и урбанство Византинци су схватили као неку слику (често – уметничку), која укида противрјечности између трансцендентне и иманентне сфере” (Бичков 1991: 74). Реч је о схватању цркве као „храма-споменика” и „места теофаније”, односно реч је о „простору сабрања „народа Божијег” и званичног богослужбеног култа” (Лазивић 1997: 156). Самим тим што Божовић пише о њима на начин на који смо до сада представили, он језичким средствима (ре)креира свети простор и нуди читаоцима улазак у њега, дакле, читаоци добијају могућност уласка у књижевно креиран сакрални простор храмова. Специфичност самог простора даје могућност перцепције засноване на симболичком значењу. „Врхунац сакрализације простора представљен је у схватању и слици храма, његовој сложеној структурној симболици и богосазнајној функцији у оквиру православног схватања сакралног” (Лазивић 1997: 155). Дакле, оно што обједињује теорију (светог) простора у књижевности и историји уметности јесте чињеница да се сваки део сакралног простора може симболички интерпретирати (Женарју Рајовић 2016: 104). Пре свега, црква као свети простор подразумева многобројна значења. Како Елијаде истиче, за цркву се сматра да подржава небески Јерусалим, и то још од античког хришћанства, са друге, она пресликава Рај или небески свет” (2003: 105). Простор цркве који се идентификује са небом, односно простором Царства небеског јесте врхунац манифестације светог. Елијаде пише и о чињеници да у простору цркве мора да постоје врата која воде ка висинама, где ће онострано силазити на земљу, а човек да се, симболички пење на небо. „Симболизам садржан у изразу Врата Небеска богат је и сложен; теофанија посвећује неко место самом чињеницом што га чини отвореним ка висинама, то јест што му омогућује општење са Небом; парадоксална тачка прелаза из једног начина бивствовања у други” (2003: 79). Потврду тезе налазимо и код Божовића. Наиме, симболично се олтарски простор са иконостасом (и са Царским дверима преко којих се улази у олтар) у литератури тумачио на више начина, између осталог, као трон и судилиште вечног Цара, небо и рај (Женарју Рајовић 2016: 104), а Божовић, такође, иконостас назива „небом над престолом” (путопис *Како је у Св. Јовану Бијорском?*).

Дакле, на овај начин описујући храмове и њихове унутрашње структуре, Божовић не само да документује физички простор, већ га симболички преображава у простор духовног уздицања и омогућава читаоцу да учествује у процесу сакрализације и ступи у дијалог са трансцендентним. Тако се храм у путописном дискурсу јавља као место сусрета материјалног и духовног, видљивог и невидљивог, потврђујући своју улогу кључног топоса конституисања сакралног простора у књижевности.

## ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Применом различитих интерпретативних приступа (утемељених у науци о књижевности, историји уметности, естетици ...) пружили смо анализу конституисања сакралног простора храмова у изабраној грађи ходочасничких путописа значајног српског књижевника, Григорија Божовића. Главни нивои интерпретације су следећи:

1. Хијерофанијски принцип: концепт који је креирао Мирча Елијаде, а своје место налази и у тумачењу књижевних дела. Наиме, такво *испољаванье свейої* поткрепили смо конкретним примерима у језичком изразу Григорија Божовића, са посебним освртом на манифестацију светога посредством богонадахнућа описаног у путописима.

2. Хијеротопијски принцип (Алексеј Лидов): усмеравањем на Лидовљев концепт хијеротопије указали смо на обликовање светих простора као израз *духовної наїона* књижевника, који се, посредством различитих параметара, профилише као *духовно биће*.

Заједничком одликом ова два приступа, која подразумева сагледавање светог као свеприсутне категорије, окарактерисали смо конкретне одломке из путописа, у којима се јасно ишчитава трансцендентна атмосфера. Поред тога, процеси хијерофаније и хијеротопије огледају се и у односу писац–читалац, при чему читалац, као носилац религиозног искуства, постаје активни учесник у обликовању сакралног простора у тексту. Стога се управо у релацији писац–читалац учоава посебан вид конституисања светог простора.

3. Симболичка димензија храма: самој теорији (сакралног) простора који у себи сажима више поменутих дисциплина од изузетног значаја је појава (и функција) симбола. Симболичка црквена топографија носи велики број сложених значења и симболизам постаје нит која спаја наше изучавање конституисања светог простора у путописима Григорија Божовића.

Макрооквир специфичних поступака конституисања светог простора у текстовима Григорија Божовића представља опште симболичко начело у поимању храма. Из тог начела, посредством хришћанске егзегезе, гранају се многобројна симболичка значења сваког елемента који чини храмовну целину. Симболизам се нарочито испољава у приказима храма као светог места које је блиско висинама и небеској сфери, а теоријски оквир овог тумачења пружио је део концепције простора Јурија Михаиловича Лотмана. И поред верно описаног простора храмова у путописима, тај простор, посредством симболичког тумачења, постаје и простор искуства – место молитве и духовног преображаја, дакле, простор трансцендентног и светог.

На крају, неупитна је Божовићева способност да нам детаљно пружи визуелно устројство храмова, опише архитектонских објеката, иконографије и живописа, али и да користи симболичко-духовни наратив својствен књижевном дискурсу. Његови описи теже и документарности у контексту визуелних решења познатих и у историји уметности и црквеној архитектури, али и духовној интерпретацији карактеристичној за књижевна остварења, чиме се успоставља простор за вишеслојно тумачење. И у томе се исказује додатна сложеност и богатство Божовићеве поезике.

#### ИЗВОР

## ЛИТЕРАТУРА

- Бичков 1991: Виктор Василевич Бичков. *Византијска естетика: теоријски проблеми*. Београд: Просвета.
- Бојовић 2006: Драгиша Бојовић. „Елементи свештеног језика у прози Григорија Божовића”. *Језик и стил Григорија Божовића*: зборник са научног скупа одржаног 16. и 17. фебруара 2005. године у Косовској Митровици и Зубином Потоку. Ур. Драгиша Бојовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет; Зубин Поток: Стари Колашин, 93–99.
- Бојовић 2016: Драгиша Бојовић. „Ненадмашни ходочасник”. Божовић, Григорије. *На хаџилуку, Путописи и приче о храмовима и духовницима*. Београд: Службени гласник, 9–20.
- Бојовић 2018: Јована Бојовић. „Семантички аспекти топонима у књижевном тексту Григорија Божовића”. *Византијско-словенска членија 1*. Ниш: Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу, Међународни центар за православне студије, Центар за црквене студије, 421–433.
- Бојовић 2020: Јована Бојовић. „Лингвистичка запажања Григорија Божовића”. *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, књига 68, свеска 1, 169–185.
- Бојовић 2021: Драгиша Бојовић. „Игњат и Игњатије. Страдање књижевника Григорија Божовића”. *Печай, Култура*, број 669.
- Елијаде 2003: Мирча Елијаде. *Свето и профано*. Предео са француског Зоран Стојановић. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка кућа Зорана Стојановића.
- Женарју 2014: Ивана Женарју. „Представе и култ мученице Босилке у Пасјану”. *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности* 42. Нови Сад: Матица српска, 87–202.
- Женарју Рајовић 2016: Ивана Женарју Рајовић. *Црквена уметност XIX века у Рашко-џиријској епархији (1839–1912)*. Институт за српску културу Приштина/Лепосавић.
- Јевтовић 1996: Миленко Јевтовић. *Личност и књижевно дело Григорија Божовића*. Зубин Поток: Стари Колашин, Приштина: Нови свет, Институт за српску културу.
- Лазић 1997: Милорад Лазић. *Естетика Доментијанових живица*. Подгорица: Октиох.
- Лидов 2009: Алексеј Лидов. *Иеројојия. Проспрансивенные иконы и образы парадимы в византијској култури*. Москва: Дизайн. Информација. Картографија.
- Lidov 2015: Alexei Lidov. “Creating the Sacred Space. Hierotopy as a New Field of Cultural History”. *Spazi e percorsi sacri*. Ed. Chiara Cremonesi and Laura Carnevale. Padova: Libreria Universitaria, 61–90.
- Лотман 1976: Јуриј Михајлович Лотман. *Структура уметничког текста*. Београд: Нолит.

Teodora D. BOJOVIĆ KRASIĆ

BETWEEN WORD AND STONE: REPRESENTATIONS OF CHURCHES  
IN THE TRAVELOGUES OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ THROUGH  
THE LENS OF SACRED SPACE CONSTRUCTION

SUMMARY

The pilgrimage travelogues of Grigorije Božović testify to their wide scope of reception. This paper will focus on a comparative examination of the literary and aesthetic strategies employed in the representation of churches and the constitution of sacred space, within an interdisciplinary framework encompassing art history, aesthetics, and literary studies. The corpus has been excerpted from a larger number of travel accounts contained in the book *Na hadžiluku (On Pilgrimage)*, with particular emphasis on the travelogues “Kičevska Prečista” and “By the Swan Song of Rade Neimar”, which stand out as the most representative examples of the problem under consideration. Spatial theory will be established as an integrative theoretical framework linking the perspectives of art history

and literary studies. The poetics of sacred space will enable an interpretation of churches in Božović's travelogues from a dual perspective: as artistic and architectural objects, and as literary representations. The functional descriptions of churches, as well as the spiritual and symbolic dimension of the selected travel-reportage narratives, will be analyzed in their interrelation, through the lens of the constitution of sacred space, within the framework of a hierotopic and hierophanic approach.

*Keywords:* spatial theory, literature, art history, aesthetics, Grigorije Božović, hierophany, hierotopy.